

Н. О. Свистун,

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

ФРАЗЕОЛОГІЯ ТВОРІВ БОРИСА ХАРЧУКА (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ «ПОДОРОЖ ДО ЗУБРА»)

У статті аналізуються фразеологізми у творчості Бориса Харчука (на матеріалі збірки «Подорож до зубра»). Осмислюється специфіка використання фразеологізмів письменником, подаються тематичні групи фразеологізмів.

Ключові слова: фразема, фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологія.

В статье анализируются фразеологизмы в творчестве Бориса Харчука (на материале сборника «Путешествие к зубру»). Осмысливается специфика использования фразеологизмов писателем, предлагаются тематические группы фразеологизмов.

Ключевые слова: фразема, фразеологизм, фразеологическая единица, фразеология.

This article analyzes the phraseological units in the works of Boris Kharchuk (based on the book «Journey to the bison»). Specificity of phraseology using is comprehended and thematic phraseology groups are served by the writer.

Key words: frazema, idiom, phraseological unit, phraseology.

Фразеологія – складова народної культури, адже у ній відображається матеріальний світ, людські стосунки, емоції віджилих поколінь. Зміст фраземи – це знання, досвід людини, вкладений у короткий вислів із емоційно-експресивною та образно-метафоричною чи навіть звуковою оцінкою. Фразеологізм – це одиниця мови, що становить собою єдність фразеологічного змісту і форми, розглядається як окрема самостійна одиниця мови, здатна, як і інші мовні одиниці, виражати свою семантику, вступати з іншими одиницями мови в смислові та граматичні зв'язки, а значить і належати до відповідних семантико-граматичних розрядів, виконувати в реченні відповідну синтаксичну роль [5, с. 34]

Фразеологізми є виразниками народного життя, в них втілена вся мудрість людей, що формувалася протягом століть. За фразеологією можна простежити, як відтворювалися різні сторони життя, адже світ фразеологізмів невіддільний від світу речей. Мовні одиниці відбивають фізичні, психічні, інтелектуальні, вольові якості особистості, вербалізують їхню оцінку з боку інших представників суспільства. Фразеологія відображає когнітивну діяльність членів мовного колективу, поведінку, що базується на уявленні про світ носіїв культури, на їх ставленні один до одного, до подій та явищ навколишньої дійсності. У мовознавстві наявні праці, присвячені викладанню поглядів на сутність фразеологічної одиниці, типологію цих одиниць, історію розвитку національної та діалектних фразеологій тощо [1; 2; 4]. Особлива увага приділяється дослідженню функціонування фразеологізмів у художньому тексті. Образні вирази з фразеологічного фонду є невід'ємним компонентом мови творів багатьох українських письменників. У 2012 р. світ побачив словник «Фразеологія творів Бориса Харчука», укладений колективом професорсько-викладацького складу кафедри української мови ТНПУ імені Володимира Гнатюка за ред. проф. С. Є. Панцьо [6]. Він охоплює українську ідіоматику, пареміологію, усталені порівняння, традиційні формули побажань, клятв, божби та ін. У доборі матеріалу укладачі опиралися на широке розуміння фразеології у лінгвістичній науці і створили довідник, який репрезентує особливості функціонування зібраних фразем у мові відомого прозаїка. Ми виступили одним із укладачів цього видання. Метою пропонованої статті є аналіз фразеології збірки Б. Харчука «Подорож до зубра», поділ фразеологізмів на тематичні групи, що дає можливість зрозуміти, наскільки вдало автор підбирає фразеологічний матеріал для характеристики персонажів своїх творів, увиразнення особливостей мовлення. Борис Харчук – духовний феномен із когорти письменників-шістдесятників, прозаїк-новатор, який своєю творчістю стверджував концепцію життєвого, незапрограмованого характеру – характеру, що сам розвивається. Це автор численних романів, повістей та оповідань, де своєрідним центром виступає національний характер з його ментальністю, специфічним мисленням і світовідчуттям. Збірка повістей «Подорож до зубра» складається із п'яти творів: «Соломонія», «Подорож до зубра», «Коляда», «Світова верба», «Ой Морозе-Морозенку...» (Далі у статті посилаємося на видання [7], указуючи в дужках назву повісті і сторінку). У них письменник культивував зображення життя українського села і порушив проблему розпаду патріархального роду, він досліджує процес формування духовних, суспільних і громадських орієнтирів молодого покоління. Збірка «Подорож до зубра» рясніє багатою фразеологією, трапляються і відомі широкому колу читачів стійкі сполучення слів, і власне авторські фразеологізми, не зафіксовані у словниках. Усі вони утворюють багато тематичних груп, але здебільшого служать для підкреслення внутрішнього стану людей, увиразнюють їхні емоції, переживання.

Фразеологізми на позначення емоційно-фізичного стану людини – найпоширеніша тематична група стійких словосполучень у збірці. До неї входять такі фразеологічні одиниці: *як на голках* [Коляда, с. 115]; *голова йде кругом* [Соломонія, с. 18]; *опускати голову* [Коляда, с. 147]; *як гора з пліч* [Коляда, с. 149]; *думи обсідають голову* [Коляда, с. 136]; *розкочувати по столу думи* [Коляда, с. 136]; *зібравшись духом* [Коляда, с. 188]; *взяти за душу* [Подорож до зубра, с. 107]; *витрусилося з душі* [Коляда, с. 116]; *душа вилітає з тіла* [Подорож до зубра, с. 104]; *душа горіла* [Коляда, с. 178]; *душа не приймає* [Ой Морозе-Морозенку, с. 349]; *душа скаламутилась* [Подорож до зубра, с. 80]; *крик душі* [Коляда, с. 149]; *мліти душею* [Коляда, с. 143]; *поповзла жаба до горла* [Коляда, с. 147]; *обіймає жаль* [Коляда, с. 185]; *Світова верба*, с. 309]; *не спромогтися витягти і звуку* [Коляда, с. 212]; *вдаритися об землю* [Ой Морозе-Морозенку..., с. 367]; *заціпити зуби* [Коляда, с. 182];

скреготнути зубами [Коляда, с. 170]; *в очах іскри* [Коляда, с. 178]; *сидить їдь* [Ой Морозе-Морозенку..., с. 364]; *вицвілі, сухі очі* [Коляда, с. 137]; *очі бігали* [Світова верба, с. 318]; *очі взялися синькою* [Світова верба, с. 309]; *очі горять* [Подорож до зубра, с. 109]; *Ой Морозе-Морозенку..., с. 351*; *очі загорілися* [Світова верба, с. 263]; *очі заблищали* [Світова верба, с. 310]; *очі займалися* [Коляда, с. 121]; *очі зволожувались під важкими повіками* [Коляда, с. 135]; *очі набичились* [Подорож до зубра, с. 95]; *очі потемніли* [Коляда, с. 195] та ін.

Зупинимося на деяких із поясненням.

«Відкинула гадку про машину і про голосування: не мала іншого виходу, як чекати їздового. Стояла **як на голках**. І все у неї стало колюче – очі, ніс, вилиці» [Коляда, с. 115]. Тут фразеологізм «**як на голках**» має значення «у стані надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання; неспокійно, нетерпляче» [3, с. 155]. Він є досить поширеним у розмовному мовленні, утворений зі слів, які складають неподільну цілісність, значення умотивоване значенням компонентів. Це стійке словосполучення позначає емоційний стан – нервово напружене, виконує емоційно-експресивну функцію. Крім того, цей вислів може поєднуватися з рядом слів (наприклад, *бути, сидіти, стояти, почувати себе*) і утворювати фразеологічні синоніми. Слово голка може бути замінене на інші варіанти: *шпилька, шпичка, колючка, терен* (*як на шпильках, як на шпичках, як на колючках, мов на терню*).

Фразеологізм «**голова йде кругом**» означає, що хто-небудь перебуває в стані приголомшеності, відчуває розгубленість (від надміру вражень, численних турбот, справ і т. ін.). Виражає внутрішній емоційно-фізичний стан людини, має побутовий характер. Цей вислів – фразеологічне сполучення, співвідноситься із дієсловом. Згідно з функціональною класифікацією це фразеологічна метафора народного характеру.

«Мене заливають сльози, **голова йде кругом**, коли дивлюся на твою зранену дірку» [Соломонія, с. 18].

Фразеологізм «**думи обсїдають голову**» – фразеологічне сполучення зі значенням «хто-небудь перебуває у стані неспокою, тривожних роздумів, переживань» [3, с. 222]. Вислів також носить побутовий характер, поширений у розмовному мовленні. За співвіднесеністю з окремими частинами мови – дієслівний. За функціональною класифікацією – фразеологічна метафора народного характеру.

Також до фразеологізмів на позначення емоційно-фізичного стану людини треба віднести таке стійке словосполучення, як «**розкочувати по столу думи**». Борис Харчук вводить його у контекст так:

«На столі стоятиме кутя, лежатиме багато ложок – всіх її мертвих і живих, а вона буде **розкочувати по столу думи** – вечеряй, наїдайсь і напивайсь. І буде голодна» [Коляда, с. 136].

Це фразеологічна єдність, вислів співвідноситься із дієсловом, має народно-побутовий характер, використовується у розмовному мовленні.

Фразеологізми на позначення мовленнєвої, розумової, мисленнєвої діяльності людини. У творах Бориса Харчука значне місце займають стійкі словосполучення, що вказують на розумову діяльність людини, її мовлення, мислення. Це такі ФО: *вертїтися в голові* [Соломонія, с.9]; *вилетїти з голови* [Подорож до зубра, с.55]; *лізти в голову* [Соломонія, с.40; Коляда, с.161]; *не виходить з голови* [Коляда, с.161]; *стукнути в голову* [Подорож до зубра, с.55]; *викласти на долонях* [Подорож до зубра, с.55]; *сім дум передумати* [Коляда, с.140]; *думка пошкувала думку* [Коляда, с.128]; *(не) спадати на думку* [Коляда, с.153; Ой Морозе-Морозенку..., с.358]; *мати на думці* [Світова верба, с.259]; *прогнати думку* [Коляда, с.153]; *думки крутилися* [Коляда, с.189]; *думки мляво тягнулися в голові* [Коляда, с.131]; *здоганятимуть думки* [Коляда, с.202]; *зриватися/зірватися з язика* [Подорож до зубра, с.63; с.73]; *проситься з язика* [Коляда, с.148]; *розпускати язика* [Соломонія, с.10]; *тягнути за язик* [Подорож до зубра, с.63] та ін.

Фразеологізм «**лізти в голову**» має значення «настирливо з'являтися у свідомості, ставати предметом думки». Автор вводить його в художній текст так:

«Знаєш, я вже тиждень совпалася з вугіллям, півдня монялася з конюшиною: **всьяке лізло в голову**, про що тільки не передумувала за тим совпаням і за тим мінянням...» [Соломонія, с.40].

Це фразеологічне сполучення, оскільки має компонент, якому властиве самостійне значення і конкретизується в зв'язку з іншими словами – слово *лізти*. Пропоноване стійке словосполучення, співвідносне із дієсловом, позначає дію, становить фразеологічну метافору народного характеру. У розмовному мовленні це поширений синонім цього вислову – *спадати на думку*. Обидва вирази здобули велику популярність. Серед поширених можна виділити фразеологізм «**не виходить з голови**», який може мати кілька варіантів, тобто кожен з його компонентів можна замінити іншим словом. Наприклад: «не вилазить з голови» або ж «не виходить з думки», тому можемо стверджувати, що це фразеологічне сполучення. Воно має значення «постійно думати про когось, щось» [3, с. 112] і співвідносне з дієсловом. Борис Харчук використовує цей фразеологізм у повісті «Коляда»:

«Хотїла забути сон, а він **не виходив з голови**» [Коляда, с. 140].

За функціональною класифікацією це метафора народного характеру, тому так часто зустрічається у розмовному мовленні.

Фразеологізми на позначення дій щодо інших. До цієї тематичної групи можна віднести такі фразеологізми зі збірки повістей: *об'їсти голову* [Подорож до зубра, с.102]; *брати за горло* [Коляда, с.177]; *дати останньої хльори* [Ой Морозе-Морозенку..., с. 352]; *давати задурно* [Коляда, с.119]; *не давати вставити слово* [Світова верба, с. 323]; *дати на добрий день* [Ой Морозе-Морозенку..., с. 337]; *дерти лико* [Коляда, с. 149]; *проглядати до дна* [Подорож до зубра, с. 63]; *довести до пуття* [Соломонія, с.20-21]; *віддати душу* (у значенні «широко полюбити кого-небудь») [Соломонія, с.21]; *впустити в душу* [Подорож до зубра, с. 108]; *знати кожну душу* [Світова верба, с. 323]; *лізти в душу* [Соломонія, с. 54]; *не пхатись у душу* [Подорож до зубра, с. 91]; *заганяти, як солоного зайця* [Коляда, с.218]; *мати зуб* [Подорож до зубра, с. 78]; *лясь по зубах* [Коляда, с.195]; *не заговорювати зуби* [Коляда, с.186]; *їсти поїдом* [Соломонія, с. 26]; *кинути в обличчя* [Подорож до

зубра, с. 65]; *косувати оком* [Коляда, с.148]; *повести оком* [Соломонія, с. 14]; *блиснути очима* [Коляда, с. 187]; *вгонити палахкими очима в землю* [Коляда, с.176]; *їсти очима* [Соломонія, с. 14]; *мірляючи очима* [Коляда, с.137]; *не цвіркати поза очі* [Подорож до зубра, с. 64]; *пасти очима* [Соломонія, с. 26]; *попадатися на очі* [Подорож до зубра, с. 62]; *промурмосити у вічі* [Коляда, с. 170] та ін.

Фразеологізм «**об'їсти голову**» словники фіксують у значенні «дуже набриднути комусь якимись розмовами, вимогами, нагадуванням тощо» [3]. Він уже не увиразнює емоційний стан, а вказує на наслідки чиеїсь дії. Це дієслівне стійке словосполучення, компоненти якого складають неподільну цілісність. У творі Бориса Харчука знаходимо: «*Я завжди хотів їсти. Найбільше – деруни. Гарячі, зі сковороди. Перші були мої. Сусідки дорікали й шпелили маму: «Та він тобі голову об'їсть. І чого ти з ним панькаєшся?...»* [Подорож до зубра, с. 102]. Як бачимо, що в контексті письменник застосовує вислів зі значенням, відмінним від зафіксованого у словниках. Автор має на увазі, що «об'їсти голову» – багато вимагати, що може стати причиною розорення, вичерпання запасів. Пропонований фразеологізм має народний характер, значною мірою поширений у побуті українців.

«**Брати (не брати) за горло**» – стійке словосполучення, що вказує на дію. У словнику «Фразеологія творів Бориса Харчука» зафіксовано таке пояснення: 1. Мучити. 2. Наполягати на своєму, вимагати. Запропонований фразеологізм – стійкий мовний зворот, а слово *брати* в поєднанні з різними іменниками утримує своє лексичне значення (*нічого в рот не брати, брати гору, брати близько до серця, брати на глу́м*) Ця сполука становить метафору народного характеру. Ось як вона реалізується у Бориса Харчука:

«Слово наскакувало на слово. – Чого ж ти мовчиш? Негайно висилай цитрин, ізюм... Посилкою. Негайно. Ти вишлеш?»

– Не гарячкуй. Не бери мене за горло» [Коляда, с. 177].

«**Дати останньої хльори**» означає «бити кого-небудь, громити, шмагати» [6, с. 134]. Це фразеологічне сполучення, співвідносне з дієсловом, вказує на дію. Можливий синонім – «давати чосу». Пропонований фразеологізм – метафора народного характеру. Варіант «дати останньої хльори» не надто поширений у розмовному мовленні, частіше вживається вислів «давати чосу». Проте у Бориса Харчука знаходимо таке застосування:

«Пішла-пішаниця – козацька сірома, підібравши у вбити списи і шаблі, шукала способу, щоб проткнути ворожим коням черева, завалити рейтарів на землю й дати їм останньої хльори [Ой Морозе-Морозенку..., с. 352].

Фразеологізми інших тематичних груп:

– **на позначення зовнішності, вигляду людини:** *обличчя посутеніло* [Світова верба, с. 319]; *пісні обличчя* [Коляда, с. 186]; *одяг як лушпиння на цибуліні* [Коляда, с. 129]; *впрягтися в окуляри* [Коляда, с. 133]; *колючі очиці* [Коляда, с. 185]; *очі втішливо прижмурювалися* [Коляда, с. 132]; *не могли відірвати очей* [Ой Морозе-Морозенку..., с. 336] та ін.;

– **на позначення способу дії:** *як сніг на голову* [Коляда, с. 140]; *дати драла* [Подорож до зубра, с. 62]; *давати хрпака* [Світова верба, с. 249]; *дихати на ладан* [Коляда, с. 154]; *братись за діло* [Коляда, с. 192]; *залатувати дірки* [Світова верба, с.306]; *до самісінького дна* [Коляда, с. 135]; *розійтися своїми дорогами* [Коляда, с. 135]; *не пасти задніх* [Коляда, с. 174]; *з'являтися злиднем* [Коляда, с. 129]; *брати на зуб* [Коляда, с. 141]; *кидати на зуб* [Ой Морозе-Морозенку..., с. 335]; *вп'ястися зубами* [Ой Морозе-Морозенку..., с. 335]; *під обстрілом* [Коляда, с. 185]; *оглядатися на п'яти* [Світова верба, с. 323]; *прискалити око* [Подорож до зубра, с. 95; Коляда, с. 149]; *кресонуті білками чорних очей* [Коляда, с. 115]; *очі рогом* [Соломонія, с. 45]; *перед очі* [Коляда, с. 169]; *світячи очима* [Світова верба, с. 272] та ін.;

– **на позначення часу і кількості:** *не лізе до горла* (у значенні «у когось дуже багато чого-небудь») [Коляда, с. 153]; *ні духу* [Світова верба, с. 256]; *ні душі* [Коляда, с. 157]; *від дзвінка і до дзвінка* [Коляда, с. 144]; *на душу* [Світова верба, с. 271]; *як жаба мулу* [Коляда, с.135]; *земля повертається в осінь* [Світова верба, с. 307]; *і на йоту* [Коляда, с. 212] та ін.

– **на позначення стану предмета, явища:** *золоте дно(денце)* [Світова верба, с. 281]; *як на долоні* [Соломонія, с. 24; Подорож до зубра, с. 100]; *дощ прав* [Світова верба, с. 314]; *найнявся дощ* [Коляда, с. 136]; *на ловця і звір біжить* [Подорож до зубра, с. 75];

Фразеологізм «**обличчя посутеніло**» вказує на зовнішню ознаку – похмурий вираз людського обличчя:

«На його обличчі кльччлася золотавенька борода, і воно посутеніло» [Світова верба, с. 319]. Його загальне значення певною мірою мотивується значенням компонентів. Стійке словосполучення за співвіднесеністю з окремими частинами мови можна віднести до дієслівних, оскільки відображає змінну ознаку (вираз обличчя змінився зі звичайного на похмурий) і водночас відбулася певна дія. За функціональною класифікацією цей фразеологізм містить метафоричний компонент, виконує образно-виразову функцію і емоційно-експресивну. У розмовному мовленні трапляється рідко, більше тяжіє до книжного стилю.

Вислів «**пісні обличчя**» також вказує на людську зовнішність. Його компоненти пов'язані одним поняттям «невеселий»: *«Звертаючи до терапевтичного корпусу, оглянулася через плече на пісні обличчя куховарок, (Ліна) показала їм язичка і нестримно, вітряно вбігла в палату»* [Коляда, с. 186]. Така стійка сполука побутує в розмовному мовленні, виконує образно-виразову й одночасно емоційно-експресивну функцію, тобто через опис зовнішності частково відображається і настрій людини.

«**Як сніг на голову**» – фразеологізм, який вказує на спосіб дії, характеризує її, дає оцінку. Слова одне з одним тісно поєднані, зливаються і виражають одне поняття «несподівано, раптово». Вислів становить образне узагальнення народного характеру, є широковживаним. У Бориса Харчука читаємо: *«Ні листа, ні телеграми – і не сподівайсь: може заявиться досвітком, може й серед дня, а то й опівночі, як сніг на голову»* [Коляда, с. 140].

Фразеологізм може входити до синонімічного ряду: як (мов, наче і т. ін.) з-під (з, із) землі; як (мов, наче і т. ін.) з неба впасти (звалитися, скотитися); (викликаючи, спричиняючи подив, замішання, приголомшення) як (мов, наче і т. ін.) грім з (серед) неба; як (мов, наче) грім на голову; як (мов) сніг на голову; (раптово – з сл. упасти, побігти і т. ін.) мов два зняло; як (наче, неначе) стрель (стріль) стрельнув.

Фразеологізм «дощ прав» характеризує явище природи і означає, що дощ сильно падає.

«Забиваючись, дощ прав голову, груди. Марунька з того сміялася» [Світова верба, с. 314]. У пропонуваній стійкій сполучці компоненти не пов'язані між собою, але зливаються і позначають єдине поняття. Вислів співвідноситься з дієсловом, позначає дію – дощ падає. Це фразеологічна метафора народного характеру.

Явище природи також позначає фразеологізм «найнявся дощ»:

«Як найнявся дощ: лив і барабанів не перестаючи» [Коляда, с. 136]. Із контексту можна легко визначити значення цієї сполуки: «почався дощ». Поєднання компонентів немотивоване. Загалом він досить поширений у розмовному мовленні, має народний характер.

Ми охарактеризували лише деякі фразеологізми, а загалом фразеологія у творах Бориса Харчука дуже колоритна, заслуговує більш детальних досліджень та наукових зацікавлень.

Отже, в аналізованій збірці виявлено широкий спектр фразеологічних одиниць, які, з одного боку, належать до фразеологічного фонду української загальнонаціональної мови, а з іншого – представляють волинську діалектну фразеологію, в тому числі й індивідуально-авторську. Засвідчені одиниці демонструють багатство художньої мови письменника.

Література:

1. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм : [монография] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : ООО Изд-во «Элпис», 2008. – 271 с.
2. Венжинович Н. Ф. Фразеологічна картина світу у творах Бориса Харчука / Н. Ф. Венжинович // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – Серія: Літературознавство: 80-річчю з дня народж. письменника Бориса Харчука присвяч. / редкол.: М. Ткачук, Р. Гром'як, О. Куца [та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 33. – С. 290-295.
3. Словник фразеологізмів української мови. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с.
4. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.
5. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 833 с.
6. Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник / Гол. ред. С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2012. – 748 с.
7. Харчук Б. М. Подорож до зубра: Повісті / Б. М. Харчук. – К. : Рад. письменник, 1986. – 368 с.